

१

नेपालमा संग्रहालयको विकास र २०७२ सालको भूकम्पले पारेको प्रभाव

प्रकाश दर्नाल*

सार

प्रस्तुत लेखमा संग्रहालयको उत्पत्ति कसरी शुरू भयो? नेपाल लगायत विश्वमा कसरी संग्रहालयको विकास भयो भन्ने तथ्यगत जानकारी केलाउन खोजिएको छ। सबै उमेरका लागि संग्रहालय आकर्षणको केन्द्रविन्दु बन्नुको कारण तथा यसको प्रशासनिक र व्यवस्थापन बारेमा चर्चा गरिएको छ। विश्वमा संग्रहालयको धेरै विकास भए पनि नेपालमा यो अझै पछाडि पर्नुको कारण दक्ष जनशक्ति, आर्थिक तथा दिगो कार्यकमको अभावनै मुख्य कारण रही आएको देखिन्छ। वि.सं. २०७२ सालको गोखार्खा भूकम्पले देशको अर्थतन्त्र र जनधनलाई त तहस नहस पाच्यो नै, भएका थोरै महत्वपूर्ण संग्रहालयहरूको भवनलाई पनि भौतिक नोक्सान पुऱ्याएको थियो।

संग्रहालयको उत्पत्ति र विकास

ल्याटिन शब्द म्यूजियम प्राचीन ग्रीक शब्द मउसावाट उत्पत्ति भएको ठानिन्छ। नेपालीमा म्यूजियमलाई संग्रहालय भनिन्छ। संग्रह र आलय मिलेर संग्रहालय बनेको हो। शुरूमा म्यूजियम भन्नाले मठ, मन्दिर, चर्चमा विभिन्न वहुमुल्य, कलात्मक एवं सांस्कृतिक वस्तुहरू सङ्कलन गरिने घर वा मनोरञ्जन स्थलको रूपमा परिभाषित थियो।

नेपालमा पहिले संग्रहालयको प्रचलन त्यति नहुँदा यसलाई निष्कृत संस्था मानिन्थ्यो। यस्तै अवस्था एसियाका अन्य देशहरूमा पनि थियो। नव्वेको दशकमा खोलिएका त्यस्ता संग्रहालयको नामाकरण सांस्कृतिक केन्द्रको रूपमा गरिएको पाइन्छ। तर विस्तारै संग्रहालयहरूले आफूलाई समयअनुरूप परिवर्तन गरी सक्रिय शैक्षिक भूमिका खेल थालेकाले तथा यसलाई बढी व्यवस्थित गर्दै लैजान संकलनलाई आकर्षक तथा स्थायी बनाउने प्रविधिहरू विकास हुँदै गएपछि संग्रहालय भन्न थालियो।^१

प्राचीन वस्तुहरूको खोजी गर्ने रूचिले त्यस्ता वस्तुहरूको संकलन गर्ने र अध्ययन गर्ने चलन सर्वप्रथम १५ औं शताब्दीमा यूरोपका विद्वानहरूले थालेका थिए। इलियास अस्मोल नामक व्यक्तिले सर्वप्रथम सन् १६८२ मा अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा संकलित दुर्लभ एवं आश्चर्यजनक वस्तुहरूको संग्रहलाई म्यूजियम नामाकरण गरेबाट अंग्रेजीमा म्यूजियम भनिएको भन्ने विद्वानहरूको मत पाइन्छ।^२

आश्चर्यजनक वस्तुहरू संग्रह गर्ने भएकोले प्राचीन समयमा संग्रहालयलाई मनोरञ्जन स्थलको रूपमा लिइएको थियो भन्ने अब आधुनिक विश्वमा यसलाई मनोरञ्जनको साथै शिक्षा प्रदान गर्ने शैक्षिक संस्थाको रूपमा

* पूर्व प्रमुख, राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनी, आजीवन सदस्य तथा वर्तमान इकाइ समिति सदस्य, नेपाल इतिहास संघ।

^१ जलकृष्ण श्रेष्ठ, नेपालमा संग्रहालय-सांस्कृतिक धरोहर, युवराज सिंह कार्की (सम्पा.), ललितपुर : प्रकाशक अनुलिखित, वि.सं. २०७१, पृ. ६५।

^२ निरान कुमार राजवंशी, "राजतन्त्रदेखि गणतन्त्रसम्म नेपालमा संग्रहालय व्यवस्था", रोलम्ब, पाटन : जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूट, भो २८/२९, नं. १-४, वि. सं. २००८/९, पृ. २९।

समेत लिइन्छ । संसारको सबभन्दा पुरानो संग्रहालय प्राचीन मिश्रको इ.पू. १३ औ शताब्दीको तत्कालीन शासक रेमसेज द्वितीयले राखेको संग्रहालय, इ.पू.छैठौ शताब्दीको मेसोपोटामियामा तत्कालीन शासक नवोनिदशले राखेको संग्रहालय, इ.पू.तेस्रो शताब्दीको मिश्रकै अलेकजाण्ड्रियामा टोलेमिले राखेको संग्रहालय, इश्वी आठौ शताब्दीको जापानको नारामा रहेको शोशाको ट्रेजरहाउस आदि थिए । आधुनिक विचारअनुसारको संग्रहालय राख्ने कार्य १७ औ शताब्दीदेखि सुरु भएको पाइन्छ । सन् १६८३ मा स्थापना भएको वेलायतको अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयको अस्मोलियन म्यूजियम, सन् १७५३ मा वेलायतमै स्थापना भएको व्रिटिश म्यूजियम, सन् १८५४ मा निर्माण भएको भारतको कोलकत्तास्थित भारतीय म्यूजियम, पाकिस्तानको कराचीस्थित सन् १८५१ मा निर्माण भएको भिक्टोरिया म्यूजियम हाल विश्वमा रहेका जेष्ठ संग्रहालयहरू मध्येका हुन् । सन् १८७४ मा न्यूयोर्कमा स्थापना भएको अमेरिकन म्यूजियम संसारकै सबभन्दा ठूलो संग्रहालय मानिन्छ । यथार्थमा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा संग्रहालय विकास १९, औ शताब्दीदेखि तिब्रगतिमा अधि बढेको देखिन्छ भने नयाँ आधुनिक संग्रहालयहरूको विकास बिसौ शताब्दिको आगमनसँगै भएको ठानिन्छ ।^३

संग्रहालयको परिभाषा हरेक देशका कानून वा नियमावली अनुसार आफ्नै किसिमले गरेका पाइन्छन् । तर संग्रहालयको परिभाषामा धेरैजसो समानतानै पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय संग्रहालय परिषद (International council of Museums, ICOM, Paris) को परिभाषा चाहिँ सर्वस्वीकार्य छ । उनले आफ्नो विधानमा यसरी परिभाषित गरेका छन् : A museum is a nonprofit making permanent institution in the service of the society and its development ,open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits for purposes of study, education and enjoyment the tangible and intangible evidence of people and their environment.^४

संग्रहालय नाफा नकमाउने एउटा स्थायी संस्था हो, जसले समाज र यसको विकासका लागि मानव निर्मित र प्रकृतिमा रहेका भौतिक एवं अभौतिक वस्तुहरू सङ्कलन, संरक्षण, अनुसन्धान र संचारण तथा अध्ययन र मनोरञ्जनका लागि जनसमक्ष खुला प्रदर्शन गर्दछ । उक्त परिभाषाले संग्रहालय अत्यन्त जिम्मेवार तथा गतिशिल स्थायी संस्था हो र देशका अन्य महत्वपूर्ण संस्थाहरू जस्तै समाजप्रति यसको गहन जिम्मेवारी दर्शाउँछ ।^५

संग्रहालय भनेको सर्वप्रथम ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, कलात्मक, वैज्ञानिक, प्राकृतिक, जातिय आदि विभिन्न क्षेत्रका उत्कृष्ट वस्तुहरू व्यवस्थित र उद्देश्यमूलक ढंगबाट संकलन र भण्डारण गर्ने थिलो हो । वस्तुहरूको संकलनविना संग्रहालयको परिकल्पना गर्न सकिदैन । तसर्थ संग्रहालयको प्रथम कार्य नै संकलन गर्न हो । संग्रह गरिएका सामग्रीहरूको तस्विरसहित पूर्ण विवरण राख्ने कार्य पनि संग्रहालयमा गरिन्छ । यस हिसाबले संग्रहालयलाई संकलित सामग्रीहरूको अभिलेखनगृह वा केन्द्रको रूपमा लिन सकिन्छ । नेपालको संग्रहालयहरूमा पनि आधुनिक डिजिटल प्रविधिमा अभिलेखन कार्य शुरू भएको छ ।^६

संग्रह गरिएका वस्तुहरूको सकेसम्म भौतिक एवं प्राकृतिक दृष्टिले संरक्षण गर्ने स्थान पनि हो संग्रहालय । त्यसैले साधन सम्पन्न प्रयोगशाला संग्रहालयमा हुनुपर्छ । संग्रहालय संकलित वस्तुहरूको वर्गिकरण अनुसार विभिन्न कलाशाला मार्फत स्थायी विशेष प्रदर्शनीहरू गरिने स्थान हो । यदि संकलित वस्तुहरू सार्वजनिक रूपमा प्रदर्शन गरिएन भने त्यसलाई पूर्ण रूपमा संग्रहालय भन्न मिल्दैन ।^७ प्रदर्शनीलाई संग्रहालयको मुटु मानिन्छ ।

^३ ऐजन, पृ. २९ ।

^४ <http://www.icom.museum>.

^५ जलकृष्ण श्रेष्ठ, नेपालमा संग्रहालय-सांस्कृतिक धरोहर, युवराज सिंह कार्की (सम्पा.) ललितपुर : प्रकाशक अनुल्लिखित, वि.सं. २०७९, पृ. ६५ ।

^६ ऐजन, पृ. ६५ ।

^७ ऐजन, पृ. ६६ ।

संग्रहालय र समाज बीचको सम्बन्ध राख्ने सेतुको रूपमा प्रदर्शन रहेको हुन्छ । जबसम्म संग्रहालयमा समाज र दर्शकको पहुँच पुर्दैन तबसम्म संग्रहालय मात्र भण्डारणहको रूपमा रहेको हुन्छ ।^५

संग्रहालय अनौपचारिक शैक्षिक केन्द्रका रूपमा विकसित हुनुपर्छ । यहाँ हरेक वर्गका दर्शकहरूका लागि केही न केही ज्ञान प्राप्त गर्न सकिने वातावरण बनाउन सकिन्छ । यहाँ अवलोकन गर्न आउने वा प्रवेश गर्न आउनेलाई कुनै औपचारिक शिक्षा लिनु आवश्यक छैन ।

संग्रहालयहरू आन्तरिक तथा विदेशी पर्यटकहरूको लागि दर्शनीय स्थलका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । उनीहरूले अवलोकनमार्फत त्यस देशको इतिहास, संस्कृति र प्रविधि आदिको संक्षिप्त ज्ञान हासिल गर्न सक्छन् । संग्रहालयहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा हस्तकला, उद्योग र रोजगारीमा टेवा पुगदछ । संग्रहालयलाई हरेक देशले आफ्नो राष्ट्रको पहिचान, इतिहास, कला, सभ्यता, प्रतिष्ठा आदि प्रस्तुत गर्ने स्थानको रूपमा लिएको हुन्छ ।

संग्रहालय स्थायी सेवामूलक संस्था पनि हो । विश्वमा ख्यातिप्राप्त विभिन्न संग्रहालयहरूले प्रतिष्ठित संस्थाको रूपमा सांस्कृतिक, प्राकृतिक एवं वैज्ञानिक गतिविधि गराई सेवा पुऱ्याउदै आएका छन् । नेपालमा पनि केही संग्रहालयहरूले यस्ता प्रतिष्ठित सेवा दिई आएको देखिन्छ ।

नेपालमा विभिन्न किसिमका संग्रहालयहरूको अस्तित्व पाइन्छ । राष्ट्रिय गैरव तथा विकासका विभिन्न आयामहरूको संरक्षण, सम्वर्द्धन एवं स्थायी अभिलेखन गर्ने केन्द्रको रूपमा संग्रहालयको ज्यादै महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । आजको संग्रहालयले राष्ट्र, प्रदेश र स्थानीय वा जातीय पहिचान तथा स्वभावको अनुभूति गराउन एकदम गहन महत्ता राख्छ ।

संग्रहालय यस्तो स्थान हो, जहाँ आफ्नो पूर्खाको गरिमामय संस्कृति, इतिहास, भूगोल, तथा आर्थिक समृद्धिहरूको छनक पाउन सकिन्छ । यसले महत्वपूर्ण स्थान, विशिष्ट व्यक्तित्व तथा समुदाय जातिको सही परिचय र पहिचान दिन योगदान गर्दछ । यो सर्वसाधारणको लागि अनौपचारिक शिक्षा तथा सूचना प्रदान गर्ने एक शैक्षिक केन्द्रको साथै नागरिकका लागि निरन्तर शिक्षा प्रदान गर्ने स्थान हो । यो बालबालिका, वयस्क, वृद्धवृद्धा सबैका लागि विशेष मनोरञ्जन प्रदान गर्ने साभा स्थान पनि हो ।

नेपालको सन्दर्भमा संग्रहालयको विकास

नेपालको सन्दर्भमा जनरल भीमसेन थापाले सैनिक प्रयोजनको लागि वि.सं.१८८१ मा बनाएको छाउनीस्थित सिलखानालाई सिलखाना संग्रहालयमा परिवर्तन गरियो ।^६ चन्द्र सम्शेरले दुई पुलघर १९८३ मा बनाई आर्सेनल म्यूजियम बनाएका थिए । तर जुद्धसम्शेरले १९९५ मा नेपाल म्यूजियम सर्वसाधारणको लागि खोली दिए । उनैले १९९९ सालमा जुद्ध जातिय कलाशालाको स्थापना गरेका थिए । वि.सं.२०२४ सालदेखि यो नेपालको राष्ट्रिय संग्रहालयको रूपमा रहेको थियो । नेपालमा निम्न समयमा निम्न संग्रहालयहरू स्थापना भएका छन् ।

- राष्ट्रिय कलासंग्रहालय भक्तपुर वि.सं. २०७७ साल
- राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालय, हनुमानढोका दरवार वि.सं. २०१९ साल हाल राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनी
- राष्ट्रिय काष्ठ संग्रहालय, भक्तपुर वि.सं. २०१९ साल
- राष्ट्रिय धातुकला संग्रहालय, भक्तपुर वि.सं. २०१९ साल

^५ मन्दाकिनी श्रेष्ठ, “राष्ट्रिय संग्रहालयको स्थापना, विकास र गतिविधि”, हीरक जयन्ती स्मारिका, काठमाडौँ : राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनी वि.सं. २०७०, पृ. ३९ ।

^६ ऐजन, पृ. ३९ ।

- हुलाक टिकट संग्रहालय, सुन्धारा वि.सं. २०२९ साल
- स्वयम्भू मूर्ति संग्रहालय, स्वयम्भू वि.सं. २०२९ साल
- पाटन धातुकला संग्रहालय, पाटन वि.सं. २०१९ साल हाल पाटन दरबार संग्रहालय वि.सं. २०५४
- क्षेत्रिय संग्रहालय, धनकुटा वि.सं. २०५२ साल
- क्षेत्रिय संग्रहालय पोखरा वि.सं. २०४१ साल
- क्षेत्रिय संग्रहालय सुखेत वि.सं. २०५६ साल
- कपिलवस्तु संग्रहालय कपिलवस्तु वि.सं. २०१९ साल
- पुतली संग्रहालय पोखरा
- अन्तर्राष्ट्रिय पर्वतीय संग्रहालय पोखरा वि.सं. २०५९ साल
- प्राकृतिक विज्ञान संग्रहालय स्वयम्भू वि.सं. २०३२ साल
- नेपाल राष्ट्रिय जातीय संग्रहालय वि.सं. २०६० साल,
- चाँगु संग्रहालय चाँगुनारायणस्थान
- थारू संस्कृति संग्रहालय चितवन वि.सं. २०५९ साल
- लुम्बिनी संग्रहालय लुम्बिनी वि.सं. २०५५ साल
- नेपाल प्रहरी संग्रहालय नक्साल
- सैनीक संग्रहालय छाउनी वि.सं. २०६२ साल
- मनी संग्रहालय थापाथली
- वि.पि. संग्रहालय सुन्दरीजल
- गोरखादरबार संग्रहालय गोरखा
- लोकबाजा संग्रहालय त्रिपुरेश्वर वि.सं. २०५४ साल
- मुस्ताङ इको म्यूजियम जोमसोम
- नाराणहिटी दरबार संग्रहालय वि.सं. २०६५ साल
- हनुमानढोका दरबार संग्रहालय वि.सं. २०६७ साल
- बारपाक संग्रहालय गोर्खा
- वीरेन्द्र कला संग्रहालय, नक्साल
- खानी संग्रहालय लैनचौर
- पनौती संग्रहालय पनौती
- उद्धयन संग्रहालय धनगढी/सिनामगंल (काठमाडौ) मा स्थापना भएका छन्।
- यसरी नेपालमा संग्रहालयप्रतिको रूचि र जागरणले गर्दा थुपै संग्रहालयहरूको अस्तित्वमा रहेको भेटिन्छ।

संग्रहालयका दिगो कार्यक्रमहरू

संग्रहालयहरूलाई अभ आकर्षक तथा दिगो बनाउन कार्यक्रम तयार गरी लागु गर्दै जानु आवश्यक भएकोले तल त्यस्ता केही कार्यक्रम प्रस्तुत गरिएको छ :

- संग्रहालयको अध्ययन अनुसन्धानको लागि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय विद्वान अनुसन्धानकर्ताहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने ।
- सरकारले संग्रहालयको विकासको लागि बजेटको व्यवस्था गर्ने ।
- कर्मचारीहरूको तालिम तथा दक्षताको लागि जनशक्तिको वृद्धि गर्ने ।
- संग्रहालयको सरसफाई तथा बातावरणमा ध्यान दिने ।
- संग्रहालयको प्रचार प्रसार गर्ने friends of museum कार्यक्रम ल्याउने ।
- संग्रहालयका वस्तुहरूको लगत अद्यावधिक गर्ने ।
- संग्रहालयको विकासको लागि ऐन ल्याउन पहल गर्ने ।
- ग्यालरीहरूको व्यवस्था गरी प्रदर्शन विस्तार गर्ने ।
- प्रदर्शित वस्तुहरूको विस्तृत रूपमा जानकारी दिने गरी क्याप्सन राख्ने ।
- संग्रहालयको क्षेत्र तथा भवनहरूको अधिकतम प्रयोग गरी आर्थिक वृद्धि गर्ने ।
- वस्तुहरूको संकलन तथा संरक्षणमा ध्यान दिने ।
- आर्थिक वृद्धिको लागि श्रोतहरूको पहिचान गर्ने ।
- संग्रहालयका वस्तुहरूको चभउषिब तयार गरी museum shop बाट विक्री गराउने ।
- अमूर्त सम्पदाअन्तर्गतका उपत्यकाका कर्तिकनाच, घोडेजात्रा, मतया, रातो मच्छेन्द्रनाथ, सेतो मच्छेन्द्रनाथ रथयात्रा, इन्द्रजात्रा, विस्केट जात्रा आदि लगायतका लागि संग्रहालयका माध्यमबाट संरक्षण र जीवन्त बनाउने ।
- हनुमानढोका दरवार संग्रहालयद्वारा स्थापना र संचालन गरीएका अमूर्त सास्कृतिक सम्पदा संरक्षण पुरस्कारलाई नियमित एवं निरन्तरता दिने ।
- पाठन संग्रहालयद्वारा स्थापना र संचालन गरीएका ललितकला पुरस्कारलाई नियमित एवं निरन्तरता दिने ।
- संग्रहालयको खुला स्थलहरूलाई समेत संग्रहालयको आयवृद्धि गर्ने कार्यमा विभिन्न ढंगले प्रयोगमा ल्याउन एवं मिडिया र म्यूजियमलाई एकै थलोबाट संचालन र प्रवर्द्धन गर्नका लागि आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
- संग्रहालयको पहिचान एवं चिनारीलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विस्तार गर्ने ।
- संग्रहालयलाई दरिलो एवं आत्मनिर्भर बनाउने दक्ष एवं सक्षम जनशक्तिको विकास गरी विभिन्न राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका कार्यक्रम संचालनमा ल्याउनका लागि संग्रहालयको भौतिक अवस्था समेत मजबूत पार्ने ।
- वार्षिकरूपमा आगान्तुक विवरण प्रकाशित गर्ने ।
- संग्रहालयको वस्तुहरूको संरक्षणको लागि प्रयोगशाला अनिवार्य हुनु पर्छ ।

व्यवस्थापन र प्रशासन

संग्रहालय संचालनको लागि व्यवस्थापन (management) / प्रशासन (administration) को धेरै महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। हरेक संग्रहालयको प्रमुख कार्य भनेको संकलन हो। संकलन संग्रहालयको प्रकृति र सीमा अनुरूप हुनुपर्छ। संकलनको प्रदर्शन, शोध, अथवा शिक्षा आदि उद्देश्यको पूर्ति हेतु उपयोगी हुनुपर्छ। संकलनको स्वामित्व हस्तान्तरण कानुनी रूपमा हुनुपर्छ। कुनै वस्तु संकलन गर्दा राष्ट्रिय अन्तरराष्ट्रिय कानूनी एवं सन्धीको उल्लंघन हुनु हुदैन। संकलित सामानहरू राख्ने भण्डारण कोठामा पर्याप्त सुविधा र कर्मचारी हुनुपर्छ। त्यस्ता सामग्रीहरू संकलन विभिन्न किसिमबाट गर्न सकिन्छ। खरिदबाट, दान उपहारबाट, राज्यबाट, उत्खननबाट आदि।

रेकर्ड राख्दा कुन वस्तु कहिले आयो? कहाँबाट आयो? कसले ल्यायो? किन ल्यायो? कहाँ राखेको छ? वस्तुलाई के गरिएको छ? स्थायी प्रदर्शनीमा राखिएको छ वा फिर्ता गरियो? विस्तृत विवरण राख्नुपर्छ। त्यस्तै रजिस्टरमा प्राप्ती जनाउदाँ

१. Accession number (संग्रहालयको मूल लगतमा प्रवेश प्रविष्टि संख्या)
२. Source of acquisition (प्राप्तीको श्रोत)
३. Mode of Acquisition (प्राप्तीको तरीका)
४. Date of Acquisition (प्राप्तीको मिति)
५. Price (मूल्य)
६. Description (विवरण)
७. Measurements (नाप)
८. Provenance (उत्पत्ति स्थान)
९. Date/period (मिति/समय)
१०. Condition (अवस्था)
११. Remarks (कैफियत)
१२. Signature (दस्तखत) आदि खुलाई राख्नुपर्छ।

संरक्षण एवं सुरक्षा

संरक्षण एवं सुरक्षा संग्रहालयको अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो। प्रदर्शित तथा भण्डारण गरिएका वस्तुहरूको संरक्षण एवं सुरक्षात्मक व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। संरक्षण दुई किसिमको हुन्छ। curative conservation तथा restorative conservation.

संग्रहालयका वस्तुहरूलाई हानी नोकसानी पुऱ्याउने तत्वहरू प्राकृतिक (अम्लियता, उज्यालो, सापेक्षिक आरेता, ताप आदि), रसायनिक (दुषित वायुमण्डल तथा पदार्थ), जैविक (रूख, विरुद्धा, व्याकटेरिया) तथा मानविय (हातले छुने, प्याकिंग, एक ठाँउबाट अर्को ठाँउमा लैजाने, लेखने आदि)। सुरक्षात्मक व्यवस्थामा चोरी, आगलागि, तथा बाढी जस्ता दुर्घटनाबाट बचाउने उपाय हो।

संग्रहालयको मुख्य कार्य संकलित वस्तुको उद्देश्यअनुरूप जनसाधारणमा प्रदर्शित गरेर त्यसको निर्माणकाल, निर्माता आदि वारे जानकारी दिई सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, आर्थिक महत्व दर्शाउनु हो। त्यसको लागि उपयुक्त कलाशाला (gallery), शोकेश, पृष्ठभूमि, प्रकाश, लेवल आदि आवश्यक पर्दछ।

व्यवस्थापन

संग्रहालयको लागि प्रदर्शन, भण्डार, प्रकाश, सुरक्षा, प्राविधिक, सरक्षण तथा आर्थिक आदि मुख्य व्यवस्थापनका कार्यहरू हुन् ।

प्रशासन

संग्रहालयमा कार्यकारी निर्देशक, क्यूरेटर, किपर, आदि प्राविधिक तथा प्रशासन र आर्थिक प्रशासनमा अप्राविधिक कर्मचारीहरू रहेका हुन्छन् । संग्रहालय विज्ञान तथा प्रदर्शित वस्तुहरूमा ज्ञान हाशिल गरेका दक्ष प्राविधिक कर्मचारीहरूले प्रदर्शनको उचित व्यवस्था, सल्लाह आदि दिन्छ । हरेक कलाशालाको जिम्मा क्यूरेटरकै हुन्छ । निर्देशकले सम्पूर्ण संग्रहालयको राख्न व्यवस्थापन गरी यसको सुसंचालन गर्ने कार्य गर्दछ ।

प्रशासनले दैनिक कामकाजको साथै संग्रहालय संचालनमा टेवा पुऱ्याउँछ भने आर्थिक प्रशासनले वार्षिक बजेट, राजस्व, तलब, भत्ता आदिको व्यवस्थामा योगदान दिन्छ । संग्रहालयको गतिविधिलाई चुस्त, दुरुस्त राख्नी सुचारू रूपमा लैजान प्रशासनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।¹⁰

भूकम्पबाट क्षति भएका संग्रहालयहरू

वि.सं. २०७२ साल बैशाख १२, १३ र २९ गतेको गोर्खा केन्द्रविन्दु भएको भूकम्पले काठमाडौं उपत्यका, गोर्खा, धादिङ, काभ्रेपलान्चोक, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, रसुवा, नुवाकोट, रामेछाप लगायत २० जिल्लामा असर गरेको थियो । ८,७९० जनाको ज्यान गयो र ८ लाख घरहरू भत्किए । राष्ट्रले ठूलो जनधनको साथै भौतिक नोक्सानी व्यहोर्न पन्चो । विश्व सम्पदा क्षेत्रका स्मारकहरूका साथै सैयदौं स्मारकहरू चर्केको, भत्केको तथा जगैसम्म ध्वस्त भएको थियो । पुरातत्व विभागको तथ्याङ्क अनुसार २० जिल्लाको जम्मा ७४५ सम्पदामा १३३ सम्पदा पूर्ण रूपमा ध्वस्त, ९७ वटा आधी भत्केको, ५१५ आंशिक नोक्सान भएको बताइन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा मात्र ४४७ सम्पदालाई प्रभाव पारेको छ, जसमध्ये ८३ वटा जगैदेखि भत्केको भनिन्छ ।¹¹ भूकम्पले संग्रहालयहरूलाई पनि नराम्ररी असर पुऱ्याएको थियो । नेपालको जेठो संग्रहालय राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनीको ऐतिहासिक हातहतियार राल्ने भवन जुन भीमसेन थापाले निर्माण गरेका थिए भने चन्द्र शमशेरले दुइवटा पुलघर थपेका थिए । भूकम्पले दुवै पुलघर भत्कियो । भीमसेन थापाले बनाएको भवनको अगाडिको भाग मर्मत गरिएकोले केही भएन, तर पछाडिको भागको गारो र छाना भत्किएकोले त्यहा भएका राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालय, चोरी तथा अवैध भएर फिर्ता आएका सामानहरूको प्रदर्शनी कक्ष, हात हतियार, राणा प्रधानमन्त्रीका चित्रहरू र हुलाक टिकट क्षमताहरू बन्द भयो ।

स्वयम्भू विकास समितीले संचालन गरेको स्वयम्भू मूर्ती संग्रहालयको लोकेश्वर मूर्ती ढलेर धेरै टुका भएको थियो । भवनलाई पनि असर पुऱ्याएको थियो । हनुमानढोका दरबारमा २०३४ सालदेखि त्रिभुवन स्मृति संग्रहालय संचालन भएको थियो । पछिर राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीको महेन्द्र स्मृति कक्ष २०५० मा हनुमानढोका दरबारमा सारियो । यहाँ वीरेन्द्र स्मृति संग्रहालय पनि २०५८ मा थप भई ३ वटा स्मृति संग्रहालय संचालनमा थियो । भूकम्पले गर्दा यी ३ वटै संग्रहालयहरू बन्द भएको छ । भक्तपुरको कला संग्रहालयको भवन चाहिँ नराम्ररी प्रभावित भएकोले लालबैठक कोठा बन्द गरिएको छ । चाँगुनारायण मन्दिर सहित वरिपरिका सत्तलहरू

¹⁰ गिरिश चन्द्र शुक्ल र बिमलेश कुमार पान्डेय, संग्रहालय विज्ञान, बाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास, ई.सं. २००२, पृ. ४२ ।

¹¹ Preliminary Report of Monuments Affected by Earthquake April 25, 2015, Kathmandu : Department of Archaeology, 2015, p. 12.

भृत्यएकोले, अमात्य सत्तलमा खोलिएको संग्रहालय पनि बन्द भयो । गोरखा दरबार संग्रहालय रहेको तल्लो दरबारमा पनि भूकम्पले केही असर गरेको देखिन्छ । तर संग्रहालय बन्द भएको छैन । सबभन्दा बढी असर बारपाकको संग्रहालयमा परेको थियो । भूकम्पले संग्रहालय धवस्त भए तापनि पुर्ण निर्माणमा बारपाकवासीहरू लागेका छन् । वि.पि. संग्रहालय, सुन्दरीजलको भवन पनि क्षतिग्रस्त भएकोले पुर्णनिर्माण हुदैछ । नेपाल राष्ट्र बैंक, थापाथलीस्थित भवन भत्काएर नयाँ बनाइदै छ ।

पाटन दरबार संग्रहालय वि.सं. २०३९ मा नेपाल र अष्ट्रियाको संयुक्त लगानीमा पुनर्निर्माण कार्य शुरू भइ २०५४ सालमा वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहबाट उद्घाटन भएको थियो । यहाँ हिन्दु तथा बौद्ध मूर्तिकलाहरू प्रदर्शनमा राखिएको छन् । पाटन ललीतकलाको लागि प्रसिद्ध भएकोले धातुलाई पगालेर मैन गलाउने प्रविधि र पाता पिटी बनाउने प्रक्रिया संग्रहालयमा देख्न पाइन्छ । विश्व सम्पदामा नेपालको सांस्कृतिक सम्पदामा दुई र प्राकृतिक सम्पदा दुई गरी ४ वटा सम्पदा सूचीकृत छन् । पाटन दरबार सांस्कृतिक सम्पदामा सूचीकृत काठमाडौं उपत्यकाका ७ वटा संरक्षित क्षेत्र मध्ये एक हो । यस्तो सम्पदामा आधुनिक प्रविधिबाट सुसज्जित संग्रहालय भएकोले यो राम्रो संग्रहालयमा गनिन्छ । तसर्थ वैदेशिक सहयोगबाट स्थापित पाटन दरबारस्थित संग्रहालय अहिले नेपालको मात्र नभई ऐसियाकै उत्कृष्ट संग्रहालय मानिन्छ । पाटनको दरबार संग्रहालय भने भूकम्प पछि पनि बन्द भएन ।

संग्रहालयको विकास र सुदृढिकरणमा स्थानीय जनसाधारणको समर्थन र चासोको पनि ज्यादै महत्वपूर्ण अर्थ राख्छ । उनीहरूलाई संग्रहालयको विकास संगसंगै लैजान निजी तथा जनसाधारण सहभागिता (प्राइमेट पिपल्स पार्टिसिपेशन) योजना अन्तर्गत समावेश गराउन सकेमा उनीहरूमा संग्रहालयप्रति आत्मियता र अपनत्व बढ्छ । संग्रहालयले बेलाबेलामा समसामयिक विषयहरू माथि छलफल गराउन गोष्ठीहरूको आयोजना गरी स्थानीयहरूलाई सहभागी हुन अभिप्रेरित गराउन सकिन्छ । यसको महत्व र ज्ञान बारे विद्यालय र कलेजहरूमा अन्तरकिया गरी जानकारी गराउने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसै गरी संग्रहालयको महत्व माथि अध्येता र शोधार्थीहरूलाई प्रोत्साहन गर्न अध्ययन कक्षको सुव्यवस्थाको साथसाथै समय समयमा विविध विषयहरू माथि गोष्ठीहरूको कार्यक्रम गर्दा सर्वसाधारणको विश्वास बढानुका साथै अन्वेषक तथा अध्येताहरूलाई पनि अध्ययन अनुसन्धान गर्न अभिरुचि बढ्छ । रोजगारीमूलक संग्रहालय विज्ञान (Museology) को अध्यापनको लागि विश्वविद्यालयहरूले चासो देखाउन अत्यावश्यक छ ।

निष्कर्ष

संग्रहालय सबै उमेरका लागि आकर्षण गर्ने शैक्षिक थलो हो । यहाँ मनोरञ्जनका साथै दृष्यावलोकन गरेर ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ । संग्रहालय पुरातात्त्विक वस्तुहरूको संग्रह मात्र नभएर आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, कला, साहित्य, विज्ञान, आदिको तादात्म्य गर्ने स्थान पनि हो । यो जीवन र संस्कृति आदान प्रदान गर्ने स्थान हो । वास्तवमा संग्रहालयलाई हाम्रा १२६ भन्दा बढी जनजातिहरूको परिचयात्मक संस्कृतिको सम्बर्धन तथा संरक्षण क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल सक्ने कडिको रूपमा लिन सकिन्छ । अन्तमा डा. सत्यप्रकाशको यो भनाई ज्यादै मननीय छ, “संग्रहालय भनेको समाज र विश्वलाई हेर्ने र चिन्ने एउटा निकै छोटो बाटो हो । यो पनि विद्यालय, पुस्तकालय र ज्ञानका अन्य सम्बाहकहरू जस्तै एउटा सम्बाहक हो” ।^{१२} ■

^{१२} प्रेम कुमार खत्री, “संग्रहालय र पर्यटन : एक संक्षिप्त टिप्पणी”, हीरक जयन्ती स्मारिका, काठमाडौं : राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनी, वि.सं. २०७०, पृ. ३१ ।